

Sursele bizantine ale identității românești

Dan CHIȚOIU¹

Key-words: *identity, cultural model, interpretation*

Probabil că românul de astăzi are una din cele mai complexe identități culturale. Există numeroase argumente în favoarea unei asemenea afirmații, s-a scris mult pe asta. Mai dificil este să se găsească elementele de constanță, cele care alcătuiesc liniile stabile ale acestei identități. Tocmai aspectul de complexitate este cel care trebuie avut în vedere într-o astfel de încercare. Prin „complexitate” nu înțelegem ceva de genul unei complicații rezultate din cumularea de elemente; complexitatea este mai mult și altceva decât o îngrămădire de factori. Atunci când se ajunge cu adevărat la fenomenul de complexitate, vorbim de o situație în care predictibilitatea este dificilă, pentru că intervine un dinamism care este propriu doar acestei situații. Dacă asta s-a dovedit a fi situația în sistemele complexe identificate de științele experimentale, nu mai puțin putem vorbi de așa ceva în identitatea culturală a unui neam precum cel al nostru. Nu pot fi decelate pur și simplu o serie de elemente care ar fi dominante și pe această bază să se poată stabili o „hartă” a identității. De altfel, despre ceea ce este propriu românului au putut vorbi autori care au dovedit la rândul lor un excepțional rafinament și o excepțională complexitate a gândului. Mă gândesc la nume precum Constantin Noica, Dumitru Stăniloae, Mircea Vulcănescu. Constantin Noica vorbește despre *sentimentul românesc al ființei*. Noica argumentează această idee prin formulările neobișnuite puse în joc de limba românească; prin modulațiile românești ale ființei născute din iscodiri și întrebări; prin semnele și sclipirile ființei peste lume, de nașterea unui sentiment al ei cu privire la lumea fapturilor reale, dând chiar și realităților individuale de o clipă sorții de a fi sau măcar de a deschide câmpuri ontologice, ca tot atâtea pâlپări de ființă (Noica 1996: 151–152). Dumitru Stăniloae vede ca dimensiune fundamentală a spiritului românesc *echilibrul*. El susține că balansarea spiritului românesc între Est și Vest – sau componenta orientală și occidentală a conținutului său – are ca rezultat un *echilibru* general al spiritului său. Însă nuanțează: spiritul românesc, asimilând componente străine atât de multe într-o sinteză deplină sau putând-se conforma cu ușurință unor medii străine, se aseamănă culorii albe, în care se sintetizează culorile variate ale spectrului solar fără să se mai recunoască, dar în care ele se cuprind virtual și din care fiecare iese în relief în mediul propriu ei (Stăniloae 2001: 40).

¹ Acknowledgement. Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Societatea Bazată pe Cunoaștere – cercetări, dezbateri, perspective”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, ID 56815.

Academia Română, Filiala Iași, România.

Mircea Vulcănescu face referire la o *dimensiune românească a existenței*. Vulcănescu afirmă că

ceea ce constituie un neam este o realitate care stă la încheietura metafizicii cu istoria, o unitate de soartă, de destin în timp, unitate pentru care pământ, sânge, trecut, lege, limbă, datini, obicei, cuget, credință, virtute, muncă, așezăminte, port, dureri, bucurii și semne de trăire laolaltă, stăpânire și asupriri constituie doar chezașii, semne de recunoaștere, peceți, temeieri (Vulcănescu 1991:13).

Românul are în spate o istorie mult mai complexă decât ne-o descriu manualele sau tratatele de istorie. Cu siguranță, ometem multe întâmplări importante care au jucat un rol în configurarea identității culturale a românului. Pe de altă parte, atunci când indicăm o identitate culturală ce ar caracteriza românul trebuie să nu uităm că nu este vorba în primul rând și peste tot de o influență a producției culte, trebuie să ne acomodăm cu interpretarea că, mai ales în spațiul românesc, factorul cultural este adeseori discret sau disimulat. De aceea, orice comparație directă cu ceea ce s-a petrecut în Occidentul european începând cu modernitatea nu este doar improprie, ci duce și la un complex de inferioritate ce nu poate fi depășit decât dacă se stabilesc cu atenție criteriile și instrumentele de interpretare puse în joc.

Modernitatea occidentală a fost traversată de câteva paradigme obsesive ce au părut pentru autorii din acel spațiu ca reprezentând fără doar și poate reprezentarea supremă a esenței lucrurilor. Au acționat presupuziții venite din două orizonturi: cel al filosofiei naturii și cel al metafizicii. Filosofia naturii a pus în joc paradigma universului-ceasornic ca model de înțelegere a tot ceea ce se petrece în realitatea fizică, ca și în cea umană. Metafizica a fost traversată de obsesia esenței, a ceea ce este dincolo de sensibil în mod stabil și fundamental. Aceste constante ce au direcționat gândirea și cercetarea pe un interval de timp important, unul ce a făcut diferența față de medievali, nu puteau să nu lase urme în profilul omului occidental, cu toată dificultatea unei asemenea sintagme. (Românul, locuitorul Răsăritului european în genere, nu a urmat acest traseu; noi am receptat aceste paradigme ale modernității târziu și nu din cauza unei desincronizări istorice). O altă presupuziție ce a dominat modernitatea occidentală a fost cea a *progresului*, paradigmă ce a avut între consecințe perspectiva interpretativă potrivit căreia tot ce a existat în trecut reprezintă o sumă a etapelor prin care s-a parvenit la vremea superioară a modernilor. De aceea, filtrele interpretative puse în joc au urmărit să pozitiveze doar acele elemente din istorie care adevereau această viziune a progresului. De fapt, a fost pus în lucru un reduționism care a respins tot ce nu se potrivea acestei intenții hermeneutice. Este motivul pentru care Voltaire, bunăoară, socotea istoria Bizanțului ca penibilă. O vreme a încremenirii, stereotipiei, obscurantismului. Desigur, filtrul hermeneutic implicat aici era furnizat de iluminism, cu accentul său exclusiv pe rolul pozitiv și pozitivist al rațiunii. Abia la sfârșit de veac nouăsprezece, Wilhelm Dilthey atrage atenția asupra diferenței între ceea ce el numea *științe ale naturii* și *științele spiritului*, insistând că ceea ce trebuie asociat spiritului este *înțelegerea* și nu *explicația* (Dilthey 1999: 72). Înțelegerea este furnizată de actul de *retrăire*, de refacere la modul simpatetic a trăirilor care se găsesc în expresiile culturale. A trebuit să mai treacă încă jumătate de veac până s-au putut formula exigențe hermeneutice care să poată susține o atitudine critică față de presupuzițiile

care au condiționat cristalizarea modelului cultural al Occidentului european. Textele lui Hans Georg Gadamer sunt cele care au atras atenția asupra nevoii acestei raportări critice. Abia odată cu jumătatea veacului douăzeci a fost posibilă reconsiderarea contribuției Răsăritului creștin la identitatea Europei. Depășirea stereotipurilor în descrierea spiritualității și culturii bizantine depins de stabilirea unor noi soluții interpretative. Este limpede că o bună înțelegere a propriului identității românești depinde de acest tip de reevaluare, întrucât suntem oameni ai Răsăritului european.

Consider că există câteva aspecte centrale ale spiritualității bizantine care au avut o influență identificabilă și astăzi în conturul identității românului. Trebuie în primul rând indicată fundamentala distincție care apare încă din primul orizont patristic, în veacul patru, cea între *persoană* (*hypostasis*) și *natură* (*ousia*). Dumnezeu-treime este înțeles ca tri-personal, ca având fundamental dimensiunea persoanei, *hypostasis*. Persoana, în această înțelegere, este caracterizată de alteritate absolută, de unicitate și irepetabilitate, însă această alteritate nu poate fi exprimată și încadrată conceptual, singura cale fiind trăirea alterității ca fapt concret, ca relație irepetabilă. Putem cu ușurință găsi distincția între noțiunea de persoană și cea de individ, cea din urmă impusă de modernitate, care pune accentul pe *natura* umană. Individul este suma caracteristicilor umane ce pot face obiectul unei analize cantitative, a unei măsurători. Caracteristicile individului nu au unicitate, cel mult combinația lor poate indica într-o anumită măsură particularitatea sa. Pe de altă parte, pentru bizantin, realitatea era, în ultimă instanță, ceva ce ține de dimensiunea hypostaticului: nu există natură ca atare, orice natură ființează hypostatic. Însă, dacă un copac are o existență hypostatică, și omul împărtășește acest mod de a exista, însă cu o fundamentală diferență: el este Chipul lui Dumnezeu și are, spre diferență de copac, o altă dimensiune, care poate fi descrisă prin puțința *libertății*. Această libertate nu trebuie însă înțeleasă doar ca una de alegere, una în plan moral, ci una ființială, libertatea de a *fi*. Cel mai înalt înțeles al libertății omului este cel al felului în care acesta decide să se situeze în lume.

Influența acestei atitudini a spiritualității bizantine în fața existenței a influențat, pe o cale sau alta, întregul areal al Răsăritului european. Influența asupra românilor s-a făcut nu neapărat direct, ci și prin alte circuite, cum ar fi cel slav. Semnele influenței acestei raportări la realitate se găsesc în felul în care românul înțelege să se înțeleagă pe sine și să se plaseze în lume. Cu toate alterările și schimbările, accentul pe dimensiunea persoanei înseamnă pentru român o căutare a relației *față către față*, cadrul instituțional, de orice nivel, nefiind decisiv. Modernitatea aduce *instituția*, cadrul instituțional, ca mediu și reglare a raporturilor între oameni. Românului nu îi este proprie reglarea instituțională de factură occidentală, chiar dacă se adaptează la ea. Este foarte vizibilă tendința de stabilire a unor raporturi pe o logică paralelă cu cea instituțională, pentru că se caută relația personală. Această relație *față către față* implică o transmitere mult mai complexă decât schimbul unor cuvinte, este o „priză de realitate” a celuilalt, în care schimburile afective sunt foarte importante. Dacă accentul pe natură a însemnat, pentru modernitatea occidentală, căutarea „naturii” a orice și construirea realității sociale ca un fel de a doua natură, instituțiile pe care Occidentul le-a exportat în spațiul post-comunist au purtat această marcă. Românul nu se simte în ale sale în

aceste cadre instituționale și caută instinctiv o rezolvare la nivel informal. Situația este mult mai dramatică pentru românul care se duce să lucreze în spațiul occidental, pentru că nu poate găsi la ceilalți felul de comunicare care îi este propriu. „Adaptarea” românului în spațiul occidental este de cele mai multe ori una de conjunctură, rămânând insatisfacția interioară a lipsei de autentică relație și întâlnirea cu celălalt. Occidentul de astăzi este obsedat de standarde, de standardizarea tuturor aspectelor vieții sociale și nu numai, pe considerentul că evaluarea necesităților sociale a individului reprezintă calea care poate optimiza viața comunitară. De aici și tendința – care vine chiar din partea oamenilor acestui tip de societate – de a-și standardiza relațiile dintre ei. Este o credință a Occidentului în perfecționarea *naturii* umane pe cale socială. Românul, cu rădăcinile sale bizantine, caută o îmbunătățire de alt fel, cea a relației personale, și nu a vreunei naturi. Chiar dacă o face implicit, fără a conștientiza asta. De aceea, se resimte nevoia de comunicare într-un anumit fel, care nu este nici pe departe pe potriva funcționalismului pragmatic al relațiilor „bine puse la punct”. Miza pe care românul o caută în comunicare este unicitatea relației, irepetabilul, deosebitul. De aceea, are nevoie de timp, de mult timp pentru asta, ceea ce din punctul de vedere al unei societății eficientizate este mai degrabă o pierdere. Românul nu se simte bine atâta timp cât nu încearcă să se facă prezent la modul acesta irepetabil al persoanei în fața celuilalt, și când asta se întâmplă în spațiul occidental, ridică adesea nedumerire. Pentru că omul occidental nu este învățat să aibă o astfel de nevoie, nu este inculturat în direcția căutării irepetabilului, a ceea ce este cu adevărat propriu cuiva, ci mai degrabă caută să se apropie de celălalt potrivit presupuziției că ceea ce apropie este similarul. Imagologia dragostei propusă de producțiile hollywoodiene ilustrează foarte bine asta. Este foarte limpede tendința de standardizare a reacțiilor afective, ca și a modului în care se rezolvă conflictele sentimentale.

Românul așteaptă altceva și de la conducători și săi sau chiar de la șefii ierarhici ori de la patroni. Chiar dacă actualmente această așteptare este mai puțin vizibilă, nu înseamnă că ea lipsește, și ea vine tot din rădăcinile pe care le are din spiritualitatea bizantină. Pentru că în Bizanț a funcționat un alt sens al ierarhiei. Binele social nu înseamnă pentru bizantin nimic altceva decât posibilitatea participării la transcendență, prin cea mai bună cale cu putință. Împăratul nu este nici el termenul ultim al statului, întrucât nu este decât tot un mijlocitor, deși la cel mai înalt nivel în spațiul imanenței. Treptele ierarhiei administrative sunt mai ales nivele de participare la Bine, și în același timp manifestări ale acestuia către cei ce se găsesc într-un plan inferior. Diferența între aceste trepte nu este o diferență între ceva mai bun și ceva mai rău, ci de fapt o puțină diferită de participare. În acest fel, ierarhia nu se stabilește la modul voluntar, ci este dictată tocmai de puțința și măsura în care o ființă poate primi Adevărul și în același timp să îl împărtășească celorlalți. În plan concret, organizarea administrației a încercat să țină seama de acest ideal, și a fost întotdeauna făcută diferența între slăbiciunile omenești ale funcționarului imperial și simbolul reprezentat de funcția sa, astfel că excesele de orice gen nu au pus nicicând la îndoială viabilitatea modului de organizare a structurilor statului bizantin. O asemenea așteptare străbate cumva și în atitudinea de astăzi a românului de la puterea politică sau cea economică. Patima politică din spațiul românesc are și alte conotații decât ceea ce animă viața politică a Occidentului. Românul așteaptă de

la cel care exercită puterea să ofere mai mult decât buna organizare care să garanteze binele material. Se caută, în cel care exercită puterea, participarea sa la ceva excepțional, ceea ce se poate traduce într-un soi de harismă pe care să o poată transmite mai departe. Românul așteptă o împărtășire anume de la conducătorul său.

Se mai poate identifica în ceea ce caracterizează felul de a fi a românului, în comportamentele sale statornice, și o atitudine aparte față de instrumentele pe care le folosește. Cu uneltele, cu dispozitivele, cu aparatele. Rădăcinile acestei atitudini vin din atitudinea vizuală care și-a pus pecetea pe spiritul bizantin: *iconicul*. Icoana este altceva decât simpla imagine, decât o simplă supra-față. Ea își are modalitatea sa de a prezenta adevărul despre proto-tipul său: semnifică adevărul fără a-l epuiza, în felul în care este o exprimare dinamică a asemănării fără de asemănare. Icoana își dezvăluie însemnătatea sa esențială, aceea de chemare la relație personală, la experimentarea inefabilului deschiderii persoanei în ek-stasis către Persoana sau persoanele zugrăvite. Icoana nu rămâne pentru bizantini în sfera esteticului, deși iconoclasmul propunea o asemenea accepție, ci depășește chiar și modalitatea conceptuală de înțelegere a adevărului, către contemplare – o atitudine contemplativă în fața reprezentării iconice ce înseamnă mai degrabă o experiență participativă supra-rațională.

A privi o icoană înseamnă, în înțeles bizantin, a deschide neîncetat o relație participativă, un ek-stasis ce nu poate fi descris nici în categoriile esteticului, deși le cuprinde, nici în cele ale rațiunii, ci în ceea ce poartă numele de *contemplație*, în sensul de experiență a înfățișării prin simțuri și minte, dar dincolo de simțuri și minte, a persoanei. Această atitudine în privire vine, pentru român de la prezența sa în biserică, locul unde i se arată în alt fel ceva ce nu este o simplă imagine. Există un transfer de atitudine de acest fel, ce s-a înrădăcinat odată cu trecerea generațiilor, către uneltele și instrumentele pe care românul le folosește. Dacă occidentalul, cel care a inventat mijloacele tehnice actuale, mai ales cele electronice, are față de acestea o atitudine strict practică și le vede ca extensii ale capacităților sale, românul are tendința de a conota mai mult. El caută ceva dincolo de supra-fața instrumentelor de care se folosește, vrea ca instrumentele să îi ofere mai mult decât o utilitate, are tendința să caute în instrumente un acces la ceva mai profund. De fapt, ceea ce se caută în aceste modalități de a exploata proprietățile naturii accesul la felul de dezvăluire propriu iconicului. Se caută *taina*. Această atitudine poate fi sesizată chiar și în felul în care se uită românul la televizor. Realizezi acest lucru observând cum o fac cei care sunt inculturați în arealul occidental. Românul oscilează între a trata televizorul ca un partener – îl ține deschis toată ziua – sau ca pe un prilej de acces contemplativ la ceva mai mult decât simpla imagine. Oricum ar fi, nu poate fi vorba de a trata lucrurile doar ca supra-fețe: există mereu căutarea a ceva mai adânc.

Acestea sunt posibile interpretări ale felului în care coordonatele culturii și spiritualității bizantine au exercitat o influență decisivă și constantă asupra felului de a fi a românului. Însă, precizăm din nou, această influență a fost mai puțin directă, decât una primită prin tot felul de factori culturali sau moduri de viață prezente în tot Răsăritul european. Desigur, există multe alte „ingrediente” ale modului românesc de a fi, cu importanța fiecăreia dintre ele. Dincolo de aceste posibile trasee interpretative, trebuie să constatăm că există un propriu al românului care se concretizează într-o atitudine *integrală*. Un fel de a fi care se constituie

într-un anume fel de *realitate*. Ce vreau să spun este că un anume fel de inculturare are efecte cu mult mai vaste decât constituirea unui ethos: modul cultural de a fi al omului înseamnă calea pe care el *constituie* realitatea, nu doar calea prin care se raportează la ea. Studii foarte recente dovedesc impactul gândurilor, prin intermediul creierului, asupra materiei. O influență care se exercită în primul rând asupra propriului trup, până la nivel celular. Conceptul de „realitate” nu trebuie confundat cu termeni precum lume, ființă, esență etc.: realitatea se constituie la prinexercitarea capacităților de cunoaștere specifice omului asupralucrurilor (este dificil, potrivit fizicii actuale, să mai vorbești de materie). Pe aceste considerente, se poate afirma că realitatea nu este constituită doar de capacitățile particulare ale individului, întrucât aceste capacități îmbracă „haina” culturii în care acesta este format, a neamului în care s-a născut. Realitatea este ceva care se formează și la nivel comunitar, este și rezultat propriului unui neam. Întâlnirea între oameni formați în areale cultural-naționale diferite este, din acest motiv, întotdeauna o provocare. Pe de o parte, apare o dificultate de înțelegere reciprocă. Aceleași lucruri, aceleași situații, aceleași sentimente sunt conotate și reprezentate diferit. Pe de altă parte, este șansa deschiderii la înțelegerea celuilalt, posibilitatea de parvenire la înțelesuri noi ale realității. Nu se poate vorbi de superior și inferior în modul în care este privită și trăită lumea din orizontul unui neam sau altuia, ci de *diferit*.

De aceea, complexul de inferioritate pe care l-a încercat românul, mai cu seamă în ultimele decenii, nu are absolut niciun temei, este doar rezultatul lipsei de înțelegere a sinelui neamului. Nevoia de a ne reface înțelegerea noastră de sine ca neam, de a ne reprezenta *acum* și cu mijloacele actuale propriul ce ne marchează este mai actuală ca nicicând. Acum, când sunt milioane de români peste granițe, viețuirea în alte contexte culturale și sociale reclamă, mai mult ca oricând, re-stabilirea propriului ființei românului, pentru că altfel ne vom pierde printre ceilalți.

Bibliografie

- Dilthey 1999: Wilhelm Dilthey, *Construcția lumii istorice în științele spiritului*, trad. Virgil Drăghici, Cluj-Napoca, Editura Dacia.
- Nellas 2002: Panayotis Nellas, *Omul – animal îndumnezeit. Perspective pentru o antropologie ortodoxă*, trad. Ioan I. Ică Jr., Sibiu, Editura Deisis.
- Noica 1996: Constantin Noica, *Sentimentul românesc al ființei*, București, Editura Humanitas.
- Scrima 2008: André Scrima, *Antropologia apofatică*, București, Editura Humanitas.
- Stăniloae 2001: Dumitru Stăniloae, *Reflecții despre spiritualitatea poporului român*, București, Editura Elion.
- Vulcănescu 1991: Mircea Vulcănescu, *Dimensiunea românească a existenței*, București, Editura Fundației Culturale Române.
- Tatakis 2010: Basile Tatakis, *Filosofia bizantină*, trad. Eduard Florin Tudor, București, Editura Nemira.

The Byzantine Sources of the Romanian Identity

There has been much discussion on the characters that mark the identity of the Romanian cultural space. Various interpretations have been proposed, often contradictory. But it is hard to deny that the Romanian cultural identity and spirituality owes much to the Byzantine heritage. Finding a proper understanding of the great themes of the Byzantine spirituality is therefore the point where we can start to establish fast or less fast the character of their influence on the *Romanian self*. In my communication I discuss some vital issues of the Byzantine cultural tradition, intending to determine whether they are ingredients (explicit or implicit, visible or hidden) of today's identity of the Romanians.